

UOT: 821.513.162+93/94

Gülşən Əliyeva-Kəngərli,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

gulshenkengerli@mail.ru

SUFİZM VƏ TÜRK BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜ

Açar sözlər: *bədii təfəkkür, sufizm, türkçülük, mistika, ilahi eşq, təriqət.*

Ключевые слова: *художественное мышление, суфизм, тюркизм, мистика, божественная любовь, секта.*

Key words: *mysticism, the art of thinking, sufizm, turkism, divine love, the sect.*

Sufizmin çoxsaylı təriqətlərinin tarixini, nəzəri-fəlsəfi mahiyyətini, bu təriqətlərin münasibətlərini araşdırmaq müşkül məsələdir. Nəinki bir insan ömrü boyu, hətta bir universitet bir əsr araşdırma aparsa belə bu işin öhdəsindən gələ bilməz. Bu olduqca adi və müxtəsər qeydlərdən sonra biri digərini tamamlayan iki məsələyə qısa-eksklüziv nəzər salsaq güman edirik ki, onu bir bədii-fəlsəfi cərəyan kimi adi oxucu səviyyəsində təqdim etmiş olarıq. Birincisi, sufizmin inkişarında (təkamülündə) bədii ədəbiyyatın rolu nədən ibarətdir; ikincisi sufizm (təsəvvüf) ədəbiyyatın poetikasını hansı səviyyədə təkmilləşdirdi. Sufi ədəbiyyatda, təbii ki, əsasən poeziyada dini (mistik) fəlsəfi məzmun özünün ifadəsi üçün poetik mükəmməllik tələb edirdi. Çünki sufizmdə (sufi üçün) poeziya Allaha qovuşmaq üçün vəcdə gəlməyin, ekstaza çatmağın əsas vasitələrindən biri idi.

Sufi ədəbiyyatına universal yanaşmaq çox çətindir. Fəqət, bizi belə yanaşmaya sövq edən, vadar edən bir ədəbi – tarixi zərurət var. Dini – fəlsəfi sufizmin, mistizmin təşəkkül tapıb formalaşması Şərqdə ümummüsəlman mədəniyyəti ilə eyni kontekstə malikdir. Konkret desək, ərəbin zehniyyəti, farsın lisanı və türkün ruhunun mədəni – tarixi vəhdəti sayəsində təşəkkül tapmış ümummüsəlman mədəniyyəti də IX-XIII əsrləri əhatə edir. Tarixi baxımdan isə bu Şərqdə 500 il hökmdarlıq etmiş Abbasilər sülaləsi zamanına (758-1275) təsadüf edir. Şübhəsiz ki, əsaslandırılması ciddi səbəblər və dəlillər tələb edən bir fikri də tezis şəklində söyləmək istəyirik. Şərqdə ümummüsəlman mədəniyyəti kontekstinin dağılması Abbasilərin süqutu zamanından - XIII əsrin sonlarından başlanır. Məhz bundan sonra hər bir xalqın ədəbiyyatında ana dilli poeziyaya meyil güclənir, ədəbiyyatda ümumşərq amilini (bədii universalizmi) millilik amili üstələməyə başlayır. Oğuz – səlcuq mədəniyyəti təşəkkül tapır – XVI əsrdə zirvələnir. “XI-XII əsrlər müsəlman mədəniyyətinin təşəkkülündə ümumən türk təfəkkürü kimi, Azərbaycan təfəkkürü də iştirak edir, lakin müsəlman mədəniyyətində bütünlüklə reallaşa bilmir; bir tərəfdə xəmsələr, ikinci tərəfdə oğuznamələr yaranıb yayılır. Şübhəsiz, Azərbaycan təfəkkürü nə qədər defferensial hadisə olsa da, müsəlman mədəniyyətinə özünün ümumtürk konteksti ilə çıxır...” Bu sətirlərin müəllifi, AMEA-nın müxbir üzvi N.Cəfərov düzgün təyin edir ki, şəhərlərdə müsəlman mədəniyyəti inkişaf edir, əyalətlərdə isə tarixi – etnik keyfiyyətlər qorunur, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı zənginləşmə də mövcud olur. Məhz “bu proses nəticə

etibarı ilə XIII-XVI əsrlərin Azərbaycan oğuz - səlcuq mədəniyyətini formalaşdırır” (Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, 1991, s.5-6).

Şərqdə təsəvvüf ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri Sənai Qəznəvi (1131-ci ildə anadan olub, əsas əsəri “Hədiqəmül-həqayiq”), Fəridəddin Əttar (1119-1230, əsas əsərləri “Məntiqüt-Teyr”-“Quşların dili” və “İlahinamə”), Mövlanə Cəlaləddin Rumi (1207-1273, əsas əsəri “Məsnəviyi-mənəvi”, yəni “Daxili mənə haqqında poema”), Nurəddin Əbdürrəhman Cami (1414-cü il, əsas əsərləri məsnəvilər, “Salaman və Absal” allegorik romanı, “Təhvətül - əhrar ” və “Süphət - əl əbrar” poemaları) vardır.

Türk ədəbi-mədəni təfəkküründə sufizmin ilk ifadəçisi Əhməd Yəsəvi olmuşdur. Türk təfəkkür tarixinə və dünya ədəbiyyatına XII əsrdən üzü bəri ilahi eşq fədəisi, böyük sufi və irfançı alim, möcüzələr yaradan övliya kimi daxil olmuş Xoca Əhməd Şeyx İbrahim oğlu Yəsəvi (1103-1167) Orta Asiyada Seyram şəhərində anadan olub, 7 yaşında ata-anasını itirib, yüksək dini təhsil alıb, 63 yaşında təkyəsinin yanında dərin bir quyu qazıb Məhəmməd Peyğəmbərə məhəbbət əlaməti olaraq onun öldüyü yaşda – bir il orada yaşayıb, ömrünü Allaha dua etməklə keçirib. 1167-ci ildə Yəsi şəhərində vəfat edib. XIV əsrdə Əmir Teymur onun məzarı üstündə həşəmətli bir türbə tikdirib.

Ə.Yəsəvinin bir irfançı alim kimi əsas xidməti bu idi ki, o, sufizmi qədim türk-şaman mədəniyyəti ilə birləşdirib. Bu “taxta qaşiq düzəldən usta” Allaha birləşməyin yolunu eşqdə görürdü (Ətraflı bax: Füzuli Bayat. Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri. Bakı, 1997; Rüstəmov Y. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. Bakı, 2006; Mirəhmədov Ə. Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda. “Ədəbiyyat qəzeti” 17 dekabr 1993; Əsgərli Z. Könüllərin fatehi – Əhməd Yəsəvi “Azərbaycan” jurnalı 2009, №9). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından S.Mümtaz, A.Şaiq, P.Xəlilov, Y.Qarayev, B.Abdulla, Q.Kəndli, Ə.Yəsəvi haqqında müxtəlif münasibətlərlə dəyərli fikirlər söyləmişlər.

S.Mümtaz “Türkmən şairləri” (“Maarif və mədəniyyət” 1926) və “Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri” (“Kommunist” 4 mart, 1926) məqalələrində başda Ə.Yəsəvi olmaqla (Nəsimi, Nəvai, Füzuli. Yeri gəlmişkən deyim ki, Nəsimi Nəvayiə, Nəvai isə Füzuliyə olduqca müsbət təsir göstərib!) dörd şairi “Könüllər fatehi” hesab edib.

Ə.Yəsəvinin sufi görüşləri onun şeirlərdən ibarət “Divani – hikmət” və elmi fikirlərindən ibarət “Fəqrnamə” əsərlərində əksini tapıb. Ə.Yəsəvi sufizmdə ilk türk təriqətini – yəsəviliyi yaratmış birinci böyük türkdür. XX əsrin böyük mütəfəkkiri Yaşar Qarayev yazıb: “Bir ideoloq, mütəfəkkir və şair kimi Şeyx Əhməd Yəsəvinin ağıl və könül gücü onda oldu ki, təsəvvüflə, təsəvvüfə qədərki türkün ruhu, dünyagörüşü, məişəti, həyat tərzində fitri, təbii ahəngi də tuta bildi; ona yalnız milli (qövmi) təfəkkür yox, həm də milli dil, milli üslub, forma, vəzn biçimi vardı. Milli çarları, hətta təsəvvüfə yaymağın, təbliğ eləməyin tərzini də, üslubunu da qoruyub saxladı. Bunun üçün Əhməd Yəsəvi, hər şeydən əvvəl, hakim, rəsmi dil ənənəsini - ərəbcəni, farscanı, bir tərəfə atdı, xalqa öz sözünü xalqın öz ovqatında, ruhunda, öz ana-baba, el-oba, xeyir-şər, toy-mağar, qopuz-saz dilində və üslubunda çatdırdı; yenə də hakim üslubi poetikanı, üslub-vəzn ənənəsini-əruzunu, sərbəst bir tərəfə atdı, xalqa öz mahnısını xalqın öz vəznində - hecada, sazda, qoşmada, bayatıda çatdırdı” (Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002). Yaşar müəllimin bu poetik, pafoslu fikrində həqiqətlə bərabər bir qədər aludəçilik, “romantika” da özünə yer alıb. Həqiqətdə isə orta əsrlərin bir çox dahiləri kimi Ə.Yəsəvi də Şərqi üç böyük dilində yaranmış mədəni təfəkkürün hadisəsi idi.

İlk türk təriqətini yaratmış böyük bir sufi “övliya” (Y.Qarayev) kimi Ə.Yəsəvinin gücü onun ilahi məhəbbət konsepsiyasında idi. Mərhum folklorşünas – mifoloq alim B.Abdullanın təsdiq etdiyinə görə, Ə.Yəsəvinin “99 min müridi var imiş” (Bax: “Yəsəvilik və Azərbaycan şaman – dərviş mədəniyyəti”). Ə.Yəsəvi özündən sonra bütün türk və Şərq elmi-mədəni fikrində sufizmin təkamülünə ciddi təsir etdi. Görkəmli alim Ə.Mirəhmədov təsdiq edir ki, sufi bir türk təriqəti kimi yəsəvilik Rumidən, Əmrədən tutmuş - XIX əsrə Nəbati və Vazehə qədər bütün türk poeziyasına təsir göstərmişdir.

Avropa düşüncə tərzindən fərqli olaraq Şərq, o cümlədən türk-islam xalqlarının təfəkkürü üçün sıçrayışlı yox, təkamülü (evolyusion) inkişaf tərzini xarakterizə edir. Burada bir bədii sistem, yaxud hər hansı bir cərəyan öz bətnində özündən sonra gələni hazırlayır. Ona görə də Şərqdə heç bir bədii, yaxud nəzəri sistem itmir, məhv olmur, az və ya çox dərəcədə özündən sonra gələnin mahiyyətində yaşamaqda davam edir. Ona görə də Şərq - Azərbaycan bədii-fəlsəfi cərəyanlarına çoxcəhətlilik, müxtəlif məzmunluluq, sinkretizm xasdır. Bu baxımdan bütün Şərqdə yaranıb, dünya sivilizasiyasını məşğul edən sufizm (təsəvvüf) dünyada analoqu olmayan unikal bir təfəkkür hadisəsidir. Təfəkkür hadisəsi dedikdə, fəqət sufizmə təkcə təfəkkür hadisəsi kimi baxmaq olmaz. Təfəkkür hadisəsi sufizm haqqındakı elmdir. Sufizm özü isə ilahi tərəfindən insana yer həqiqətlərini dərk etmək üçün bəxş edilmiş təfəkkürlə sonadək dərk edilə bilməz. Sufizm kainatı bəsrət gözü ilə görməyi bacaranların getdiyi yol və bədii-fəlsəfi təlimdir. Sufinin gücü ruhundadır. Ruh insana Allah verir, ruh Allah əmanətidir, əqli isə insan özü qazanır.

İbn əl-Ərəbi təliminin sufizmdə, o cümlədən Azərbaycan bədii-fəlsəfi fikrində əsas yer tutmasının səbəbi bu idi ki, sufizmin tarixi boyu onun ən çox yayılmış qolu vəhdəti-vücut, və ya panteizm olmuşdur və əslində vəhdəti-vücut” fəlsəfəsi sufizmin nüvəsidir (“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”. 6 cildə, III c. Bakı, “Elm” 2009, s.45). Bu cildin müəllifləri “Sufizm daha çox teologiya ilə bağlı idealist mahiyyətli bir dünyagörüşdür” (s.46) kimi bir fikri də irəli sürürlər.

Türk ədəbiyyatında sufizm “Divani – hikmət” əsəri ilə başlanır. Türk mədəniyyəti tarixində təsəvvüf epoxasının başqanı Əhməd Yəsəvi idi. “Yəsəvi-vahid türklüyə qədərki son və vahid türk – islam mədəniyyətinin ilk böyük şair – ideoloqu oldu” (Yaşar Qarayev). İslam dininin “türk mənəviyyatında rəsmiləşməsi Əhməd Yəsəvinin adı ilə bağlıdır... Qərb türkləri arasında Əhməd Yəsəvinin ən böyük varisi isə heç şübhəsiz bütün poeziyasının mayası səmimiyyətdən yoğurulan Yunis Əmrədir” (S.Xavəri).

Hələ VIII əsrin sonu, IX əsrin önlərində ərəbin zəhniyyəti, farsın lisanı və türkün ruhu birləşərək vahid ümummüsəlman mədəniyyətini yaratmışdır. Bəşəriyyətə təqribən 500 il ərzində dahiyənə ideyalar bəxş etmiş bu mədəniyyət Abbasilər sülaləsi dövründə xüsusilə parladı. Ümummüsəlman mədəniyyəti konteksti Abbasilər sülaləsinin süqutundan sonra dağılmağa başladı. 500 ildən artıq davam etmiş Abbasilər dövrü təkcə yunan fəlsəfəsinin ərəb-müsəlman mühitinə daxil olması dövrü deyil, həm də sufizmin bədii-fəlsəfi baxımdan təşəkkül və formalaşma dövrü idi. Bu həm də Şərq ədəbiyyatında misilsiz rol oynamış ərəz nəzəriyyəsinin təşəkkül epoxası idi. VIII əsrdə ərəb musiqişünası və dilçisi Xəlil ibn Əhməd (718-790) ərəz nəzəriyyəsini yaratdı. Abbasilər dövrü ümumən fəlsəfi və poetik ehkamlar epoxası idi. XIII əsrdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı ana dilli poeziyaya, türkləşməyə doğru meyillənir və oğuz – səlcuq mədəniyyəti ilə eyni kontekstdə inkişaf edir, “Türküstanda Əhməd Yəsəvi ilə Anadoluda yayılırdı” (İsmayıl Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1928, s.147).

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda Şeyx Mahmud Şəbüstəri (1287-1320) sufi fəlsəfə və poeziyanı sintez etdi, Anadoluda Mövlanə Cəlaləddin Rumi (1207-1273) sufi fəlsəfənin yüksək poeziyasını yaratdı. Mövlanənin poeziyası türk sivilizasiyasında sufizmə bəraət qazandırdı, bədii-fəlsəfi cərəyan kimi onun təşəkkülünü təmin etdi.

Ümumtürk ədəbiyyatında sufizmin ilk korifeylərindən biri Mövlanə Cəlaləddin Rumi (30 sentyabr 1207, 17 dekabr 1273) hesab olunur. Mövlanə 30 sentyabr 1207-ci ildə indiki Əfqanıstan ərazisinə daxil olan, o zaman çox böyük və Şərqdə məşhur Bəlx şəhərində anadan olub. Bahaüddin Vələd adı ilə məşhur olan atası Məhəmməd ibn Hüseyn əl-Xətibi, əl-Bəlx (1148-1231) dindar alim idi və təbii ki, oğluna – Cəlal əd-din Məhəmməd Mövləvi Bəlx Rumiyə də yüksək təhsil vermişdir. Onun atası “alimlərin sultanı” adını qazanmışdır. Mövlanə 1212-1220-ci illərdə Nişanurda, Bağdadda, Dəməşqdə yaşayıb. Mədrəsə təhsili alıb. Ailəsi ilə birlikdə birdəfəlik Konya şəhərinə köçüb (1220). 1244-cü ildə onun həyatını dəyişdirən bir hadisə baş verib. Rumi böyük sufi mütəfəkkir Şəms Təbrizi ilə görüşüb. İki il onun təsiri altında qalıb, Mövləviyyə təriqətini yaradıb, bu ilahi dostluq sayəsində “Divan – Şəms Təbrizi”ni yazıb. Rumi əl-Qəzalinin davamçısı, böyük sufi Nəcməddin Kübra ilə yaxınlıq edirdi.

Ləpənd şəhərində anası Möminə xatun vəfat etdikdən sonra (1222) Cəlaləddin Bağdaddan Ləpəndə köçmüş, Şərəfəddin Səmərqəndinin qızı Gövhər xanımla evlənir və ondan böyük oğlu Sultan Vələd dünyaya gəlir. 1228-ci ildə Sultan Əlaəddin Vələd Keysubad Ruminin atası Bahaüddin Vələdi paytaxt Konyaya dəvət edib ona ehtiram göstərərək böyük vəzifə verir. Üç il sonra Ruminin atası da vəfat edir. Atasının ölümündən sonra onun müridləri Cəlaləddin Ruminin ətrafında toplaşır. O, 1233-1244-cü illər arasında müridi (və atasının müridi!) Seyid Bürhanəddinlə Hələbdə və Dəməşdə ali dini təhsil alır. Mövlanə Cəlaləddin Rumi 45 min şeirdən ibarət “Divani-Şəms Təbrizini”, 43 il müddətinə isə 24 min 660 sətirlik 7 kitabdən ibarət “Mənəviyyat Məsnəviləri”ni, habelə “Olan olduğu kimi” və “metafizika mövzusunda söhbətlər” adlı elmi əsərlərini yazmış, 17 dekabr 1273-cü ildə 66 yaşında Konyadakı evində vəfat etmişdir. (Ətraflı bax: Azadə R. Mövlanə Cəlaləddin Rumi. Bakı, 2005; Şəfiq Can. Mövlanə həzrətlərinin həyatı. Mövlanə Cəlaləddin Rumi. “Məsnəvi”dən seçmələr. Bakı, 2007, s.17-24; Kərimli T. Mövlanə və müasirlik. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. c. 20. 2007, s.22-31; “Xəzər” jurnalı. 2004, №4, s.23-29).

Mövlanə sufizmin ilk dərslərini atasından almış, 1244-cü ildə Şəms Təbrizi ilə görüşünə 37 yaşına qədər böyük şöhrəti (və müridiləri!) olan kamil bir sufi idi. Onun türk sufizminin korifeyi səviyyəsinə qalxması Şəms Təbrizidən sonra mümkün oldu. “Xəzər” jurnalında (2004, №7, s.23) o, “Şeyx, İran sufi şairi, filosofu” kimi təqdim olunur. Dərhal qeyd etməliyəm ki, Mövlanə Cəlaləddin Rumi Şeyx Nizami Gəncəvidən sonra farsca yazmış ikinci böyük Türk şairidir. Türk ədəbiyyatında bir dahi – Nizami Gəncəvi “Şeyx”, iki dahi – Cəlaləddin Rumi və Məhəmməd Füzuli “Mövlanə” tituluна layiq görülüb və bütün dünya bunu məmnuniyyətlə qəbul edib. İki Mövlanə türk ədəbiyyatında sufizmin iki ən uca zirvəsi, 33 il ömür sürmüş əbədi gənc Ş.Şəbüstəri isə bu zirvələrin ağırlığını çiyinlərinə saxlayan əbədiyyət sütunudur...

Mövlanə ilə Şəmsin görüşünə elmi qiymət verən görkəmli alim AMEA-nın müxbir üzvü Azadə xanım İran alimi B.Firuzanfərə istinadən yazıb: “1244-cü ilin payızında dünyagörüşünə əsaslı şəkildə təsir göstərən, şəxsiyyəti sehr və dumanlara bürünmüş bir nəfər sufi dərvişlə - Şəms Təbrizi ilə tanış oldu və bu tanışlıq onun sakit həyatını tamamilə alt-üst etdi. Mövlanə mədrəsəni, mühazirə və moizələri tərk etdi, xarici aləmlə praktiki olaraq əlaqəni üztdü. Şəmslə olan təmasdan onun mənəviyyatına bir ayrı bucaqdan işıq düşmüşdü, o özündə tamamilə başqa bir xislət kəşf edirdi. Bu

yaxınlıq onda mürgüləyən və mövcudiyyatından heç kimin, hətta özünün belə xəbəri olmadığı fəvqəladə ülvî hisslərə təkan verib onları oyatmışdı. Şəms onun üçün İlahinin Yer üzündəki məcəllasına çevrilmişdi... Saatlar, günlər, aylarla o, Şəmslə baş-baş verib ilahi söhbətlərə dalır və özünü ilahi nurlar aləmində hiss edirdi” (“Mövlanə Cəlaləddin Rumi”. s.11). Mövlanə və Şəms münasibətləri ilə dərinədən maraqlandığım üçün müxtəlif məxəzlərdən yaddaşıma keçənləri bu yazıya qeyd etmək istəyirəm. Bildiyimə görə, Şəms Təbrizi otuz beş yaşında olduqca gözəl, yaraşıqlı, qürurlu, eyni zamanda qeyri-adi dərəcədə də savadlı, məlumatlı – sufizmi dərinədən bilən dönməz əqidə sahibi, bələğət elmlərinə və ilahi vergisi olan çox cazibəli nitq qabiliyyətinə malik, nitqi ilə insanları ovsunlayan, dəmir kimi məntiqi ilə hər kəsi öz təsiri altına salan, maqik imkanlara malik fərasətli şair və alim idi. Cəlaləddin Rumi onunla bir mağaraya girir və həftələrlə ona qulaq asmaqdan doymurdu. Mürşidin bu haləti həm onun oğlanlarını, həm də yüzlərlə müridini əsəbiləşdirir. Onlar Mövlanənin Şəmslə intim əlaqəsindən şübhələnirlər. Mərhum filosof Ağayar Şükürov ensiklopedik xarakterli çox dəyərli kitabında yazıb: “Şəmsəddin Təbrizin ideya və baxışları Cəlaləddinə həlledici təsir göstərmişdir. Dərvişə odlu və səmimi şəkildə bağlanan Cəlaləddinin ondan ayrılmağa gücü çatmırdı. Cəlaləddin mədrəsədə məqalələri buraxır, şagirdləri və ailə üzvləri ilə çox nadir hallarda görüşürdü. Bu isə olduqca böyük narazılıqla qarşılandı. Əvvəlcə sakit pıçıltılar, sonra isə açıq hədələr (Şəmsəddin Təbrizin əleyhinə) başlandı. Hətta Şəmsəddinin həyatına uğursuz qəsdlər də olmuşdur. Şagirdlərin sakitləşməyəcəyini hiss edən Şəmsəddin 11 mart 1246-cı ildə gizli surətdə Konyadan çıxaraq Dəməşqə qaçır. Əhvalı pozulmuş Cəlaləddin yeganə inandığı oğlu Sultan Vələdi Şəmsəddinin arxasınca Dəməşqə göndərir. O, məktubunda acizənə surətdə geri qayıtmasını xahiş edirdi. Şəms və Vələd piyada Konyaya qayıdırlar. Şagirdlər Şəmsi düşməncəsinə qarşıladılar. Fiziki hədələr davam etdirilirdi. Cəlaləddin özü isə sevincindən göyün yeddinci qatında idi. Lakin Şəmsin düşmənləri yanılmamışdı və bu dəfə birdəfəlik yox oldu. Bu hadisə 1247-ci ilin ortalarında baş vermişdir. Mənbələrdə bir sıra versiyalar irəli sürülür. Onlardan biri belə idi ki, Şəms Cəlaləddinin kiçik oğlu Ələddin tərəfindən xəncərlə öldürülmüş və quyuya atılmışdır. Onu quyudan çıxaran Sultan Vələd Şəmsi torpağa basdırmışdır”. (Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, 2005, s.466-467). Əldə olan məlumata görə, bu olay Cəlaləddin Rumidən gizlədilmiş, o, Dəməşqə gedərək Şəmsi axtarmışdır. Dərddən Cəlaləddinin vəziyyəti ağırlaşır və hamı düşünür ki, o dəli olacaq. Lakin Allahın köməyi, buyruğu və iradəsi ilə o dönüb şair olur (“Şəms” imzası ilə yazır). “Divani-Şəms Təbrizi”ni yaradır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Şəms Təbrizin oğlu Ələddin tərəfindən öldürüldüyünü biləndən sonra oğlundan imtina edir və o öləndə dəfninə getmir... Şəmsdən sonra o “Səma” adlanan rəqslərə baxıb təskinlik tapırmış.

Əminliklə qeyd etməliyik ki, Mövlanə Cəlaləddin Rumi ilə Şəmsəddin Təbrizi arasındakı münasibət cinsiyyət üzərində yox, ülvəyyət məqamında qurulmuşdur. Bu ilahi sevgi və mütləq bir eşq idi. Tarixdə onların obrazı əl-ələ tutub Allaha doğru gedən müqəddəslər kimi qalacaq... Böyük türk alimi Abdulbağı Kölpınarlı yazıb: “Şəms gəlməsəydi Mövlanə Mövlana olmayacaq, sıra şeyxlərdən bir şeyx, saysız sufilərdən bir sufi olacaqdı. Fəqət bu da mühəqqəq ki, Mövlanə Şəmslə görüşməsəydi Şəmsin də nə adı duyulacaqdı, nə də sanı. Mövlanə zətən bu coşğunluğa hazır idi. O silinmiş, arınmış, zeytun yağı qonmuş, fitili yanıb düzəldilmiş bir qəndil idi adətən. Bu qəndilin yanması üçün bir atəş, bir qığılcım lazımdı. İştə Şəms o vəzifəni gördü, fəqət o yağı tükənməyən, işığı Şəmsi belə göstərməyəcək qədər qüvvətli olan qəndil yanınca Şəms də ona pərvanə kəsildi, canını verib onun işığına qarışdı. Şəms Mövlanəyə bir ayna idi. Mövlanə onda bütün varlıq aləmini toplayan gerçəyi – özünü görür, özünə işıq olur, özünü öyür”

(Kölpnarlı A. Mevlana Cəlaləddin. Həyatı, fəlsəfəsi, əsərləri. Eserlərindən seçmələr. İstanbul 1959, s.97).

Mərhum Azadə xanımın dediyi kimi, Şəms Mövlana üçün Tanrı məzhəri idi. Sufilərə görə isə belə bir varlıq yox ola bilməzdi. Ona görə də Mövlana heç vaxt Şəmsi unutmamışdı. Cəlaləddin Rumi özündən əvvəlki böyük sufilər – Sənan və Əttarı, Mütənnəbini, böyük Mənsur Həllacı, Bəyazid Bistamini, imam Qəzalini, Dəməşqdə dərs deyən İbn əl-Ərəbini yaxşı mənimsəmişdi. Həqiqətən də onun əsas tezi, müasir nəzəri dillə desək metodoloji çıxış nöqtəsi belə idi: “Dünyada yarananların kamilliyi insanda təcəssümünü tapır. İnsan həqiqətə çataraq inkişafın bir dövrünü tamamlayır, o saat da digər dövr başlanır” (Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. s.468). Rumi yazıb: “Ömrümün hasili üç sözdən artıq deyil: Çiydim, bişdim, yandım”. Güman edirik ki, insan haqqında ən ali söz kimi bu kəlamın şərhə ehtiyac yoxdur. Bu da sufizmin bir düsturudur. C.Rumiyə yanaşarkən həqiqətən də universal bir metodoloji istinadgahı görmək lazımdır: “Orta əsrlərin Şərq sufizmini bu ana xətt – dünyagörüşü və varlığa münasibət əsasında qurulduğunu desək, o qədər də yanılmarıq. Təbii ki, sufi şair və mütəfəkkirlər də bu fəlsəfəyə ürəkdən inanır və onun müddəalarını öz əsərlərində təbliğ və təşviq etməkdən yorulmurdular” (Kərimli T. Mövlana və müasirlik. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri. cild 20, Bakı, “Elm” 2007, s.25).

Bu münvalla Mövlana Cəlaləddin Ruminin yüzlərlə sufi kəlamını misal gətirmək olar... lakin sufilər (vəhdəti-vücut!) demişkən dənizin suyunun şor olduğunu anlamaq, hiss etmək üçün bütövlükdə dənizi içməyə ehtiyac yoxdur, bir qurtum da kifayət edər. Beləliklə də yolumuz Mövlanadan (Cəlaləddin Rumidən!) Mövlanayə (Məhəmməd Füzuliyə!) doğru yön alır. Amma biz bu yolu Yunis Əmrə işığında getməliyik, Şeyx və şair Şah İsmayıl salam verməliyik, Nəsimi poeziyasının fəlsəfi şərbətini (bəzən də ağısını!) dadmalıyıq, hürufizmin müəmmalı dolanbaclarında Fəzlullahın ətəyindən tutub irəliləməliyik. Nəvai dəryasında paklanıb Azərbaycan ədəbiyyatında sufizmin (və bir çox “izm”lərin!) ucsuz bucaqsız okeanına baş vurmalı, dünya lirik şeirinin kəhkəşanına – sonuncu Mövlana Füzuli poeziyasına, bədii-fəlsəfi şeirin tanrısının müqəddəs ətklərinə baş qoymalıyıq.

Türk poeziyasında sufizmin parlaq təmsilçisi Yunus Əmrə (1240-1320) olmuşdur. Əhməd Yəsəvi eşqin peyğəmbəri idi. Dahi Füzuli onun tanrısı səviyyəsinə yüksəldi. Beləliklə də XII əsrdə türk bədii-fəlsəfi təfəkküründə yəsəviləşən eşq – XVI əsrdə füzuliləşdi. Bütün füzulışünaslar şairin heç bir sufi təriqətinə mənsub olmadığını və bununla da Füzulinin sufi olmadığını iddia edərkən məhz başlıca həqiqəti görə bilməmişlər: Füzuli eşqinin ilahi qüdrətini! Füzuli SÖZ-ünün xəmiri bu eşqdən yoğurulmuşdu. Onun disturu belə idi:

*Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl
Edə hər saat səni ol uyğudan bidar söz.*

Yəsəvidən Füzuliyədək bu sözün nazını çəkən, onu ölünü diriltmək gücündə görən, yaradan şairlərdən biri Yunus Əmrə idi. Y.Əmrə özündən sonra bütün türk sufi aşiq poeziyasına təsir etdi, nəinki təsir etdi, bu poeziyanı yaratdı. O, bizim aşiq poeziyasında ən azı Molla Qasım, Şah Xətaiyə, Qurbanəliyə güclü təsir göstərmişdir. Türkiyə alimi A.Kölpnarlının “Yunus Əmrə və təsəvvüf” (1961), Azərbaycan alimi K.V.Nərimanoğlunun “Türk dilinin bəstəçisi, rəssamı və memarı” (1994) kitabları Y.Əmrə haqqında dəyərli nüsxələrdir. Bununla belə biz S.Mümtazın, A.Şaiqın və T.Namazovun araşdırmalarını unutmurduq. Y.Əmrədən öncə Ə.Yəsəvi və Mövlana

Cəlaləddin Rumi var idi. Yunisin gücü, qüdrəti təkcə ilahinin verdiyi istedadda deyil, həm də bu istedadın qədrini bilmək, onu yönəltmək istedadında idi. Yunisin yaşayış yaratdığı XIII əsrdə artıq ümummüsəlman mədəniyyəti konteksti dağılmış, xalq poeziyası, ana dilli şeir uklonuna, aşıq poeziyasına keçid başlamışdı. Y.Əmrə klassik Şərq (türk) sufi poeziya ənənələri ilə, ana dilli şeiri, xüsusilə türk-azəri aşıq şeiri sintez edə bildi. Məhz Y.Əmrədən sonra poeziya sufizm haqqında sadə dildə böyük həqiqətlər söyləməyə başladı. Yunus poeziyada mürəkkəbliyin sadə, aydın poetikasını yaratdı.

Ədəbiyyat :

- 1.İsmayilov Ş. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri //Azərbaycan. -1964. - №5.
- 2.Исмаилов Ш. Основные черты философских воззрений Махмуда Шабустари //Учен.записки АГУ. -1964. - № 4.
- 3.İsmayilov Ş. “Səadətnamə” və onun müəllifi // Bakı. - 1967. - 14 iyul.
- 4.İsmayilov Ş. Mahmud Şəbüstərinin naməlum məktubu // Bakı. - 1972. - 27 yanvar.
- 5.Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустари. - Баку, 1976.
- 6.Идрис Шах. Суфизм. -М.: Клышников, Комаров и Ко, 1994.
- 7.Кулузаде З.А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. - Баку : Элм, 1970.
- 8.Кулузаде З.А. Закономерности развития восточной философии XIII-XIV вв. и проблема Запад-Восток. - Баку : Элм, 1983.
- 9.Kərimov Q. Sufi təlimi ilə ortodoks islam dini arasında olan bəzi ixtilaflara dair //Azərb.SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). - 1964. - №5.
- 10.Kara Mustafa. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi. Dergah Yayınları - Istanbul, 1990. - Türk dilində.

Гюльшен Алиева-Кенгерли,
доктор наук по филологии, профессор

СУФИЗМ И ТЮРКСКОЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЕ МЫШЛЕНИЕ

Резюме

Исследования многочисленных толкований суфизма, ее истории, теоретически-философской сущности и их соотношений всегда оставались неразрешенными. Изучению этой проблемы люди посвящали всю свою жизнь. Университеты веками вели исследовательскую работу. Но нижеследующие две кратко изложенные мысли, думается, помогут нам раскрыть художественно-философское содержание этого направления на уровне обычного читателя: первое, роль художественной литературы в эволюции суфизма; второе, влияние суфизма на поэтику формирования мистической литературы. В мистической литературе суфизма поэзия является средством обращения к богу, духовного слияния со всемогущим, одухотворенности, достижения экстаза, поэтому философское осмысление мистической поэзии, его самовыражение требует поэтического совершенства.

Gulshan Aliyeva-Kengerli,
doctor PhD of Filology, the professor

SUFISM AND TURKISH ARTISTIC THINKING

Summary

It is a complicated issue to study the history of numerous sects of Sufism, their theoretical-philosophical essence, the correlations of these sects. This wouldn't be managed, even if a university conducted an investigation for a century, let alone a man who did it all his life long. If after very simple and short notes we cast a brief-exclusive glance at these two issues accomplishing each other, we might present Sufism as a literary-philosophical trend on the level of an ordinary reader. First, what is the role of fiction in the evolution of Sufism; second, on what level did Sufism (tasawwuf) improve the poetics of literature? Naturally, in Sufi literature, basically in poetry the religious (mystic) philosophical content required a poetic perfection for its expression. For, in Sufism (for a Sufi) poetry was one of the main devices of getting delighted, attaining ecstasy to merge with Allah.